

УЧАСТЬ С. О. ЄФРЕМОВА У ФОРМУВАННІ
Й ДІЯЛЬНОСТІ УКРАЇНСЬКИХ
ЛІБЕРАЛЬНО-ДЕМОКРАТИЧНИХ ПАРТІЙ
НА ПОЧАТКУ ХХ СТ. (1900–1907 РР.)

Прагнення кожного народу до вільного утворення власної долі беззаперечно пов'язане з процесом побудови держави. Форми і методи її будівництва, характер життя її громадян повинні відображатися програмово через об'єднання та партії. Саме політичні партії відтворюють основні прагнення народу, форми їх здійснення. Тому історія партій — це й частина історії держави, її народу.

У контексті розвитку політичної думки України значна роль приділяється впливу політичних партій у розвитку суто українських питань, які стояли на порядку дня на початку ХХ ст. У розгляді цих питань вченими виділено і місце ліберально-демократичних партій України, які створювались і функціонували на її теренах у перше десятиріччя ХХ ст.¹ Ряд дослідників розглядали як програмові засади цих партій², так і їх місце в історії партійного будівництва означеного періоду³. Значну роль у створенні партій відігравали її лідери та безпосередні учасники. Від участі цих людей залежали і основи партійних платформ, і діяльність партій у практичних заходах щодо здійснення власних програм. Безперечно, що постать Сергія Олександровича Єфремова як політичного діяча нерозривно пов'язана з його діяльністю у партійному житті українства.

На початку ХХ ст. з розвитком капіталізму, підйомом промислового виробництва загострюється й політичне життя держави. Ідеї марксизму все більше цікавлять громадськість та стають провідними у діяльності багатьох загальноросійських партій та об'єднань. Не залишаються осторонь політичного життя й українці. І тут особливої уваги заслуговує молоде покоління, до якого належав Сергій Єфремов. Вихована в українофільських аполітичних гуртках молодь вже не бажала обмежувати свою діяльність лише читанням рефератів на теми історичного минулого України та літературними салонами. Увібравши в себе народницькі ідеї Старої громади, вона прагнула до активної діяльності та політичної боротьби за власне національне самоствердження, поєднуючи у програмних засадах гасла повалення самодержавства, утворення національної державності та здобуття демократичних свобод. А це призвело

до того, що напередодні першої російської революції спостерігається політизація українського руху, який репрезентувала тоді майже виключно українська інтелігенція та студентство. Основним проявом цієї політизації стає створення в Наддніпрянській Україні українських політичних партій, до заснування та роботи яких безпосередньо дотичний був С. О. Єфремов.

Ліберальну частину інтелігенції на поч. ХХ ст. представляло старше покоління українства, яке групувалось у середовищі загальної безпартійної організації, утвореної 1897 р. з представників свідомої інтелігенції. Молодий Єфремов був залучений до її складу у 1900 році як активний учасник видавничої справи. З цього часу всі найвизначніші події в житті Організації проходять на очах у Сергія Єфремова та за його участі: він входить до складу київської Старої громади та Ради Організації, секретарює на її засіданнях та бере активну участь у її роботі.

Напередодні революційних подій в Організації починають відбуватися суттєві зміни, до яких С. Єфремов був причетний безпосередньо. Розповсюдження української книжки, вшанування пам'яті та діяльності відомих українських громадських діячів та науковців, розширення філій Організації по українських містах — цього було вже замало. Після з'їзду 1901 р. новообрана Рада Організації, до складу якої увійшов і Єфремов, багато часу стала приділяти обміркуванню платформи Організації, яка все більше схилялась до створення партійного угруповання. Її з'їзд 1902 р. до питання про політичну програму Організації поставився прихильно. Після довгих дебатів, обміркувань, дискусій, які тривали упродовж 1903 р., було вироблено проект платформи нового політичного об'єднання, до написання якого був залучений і С. Єфремов. Увесь зимовий період 1903–1904 рр. Рада витратила на вирішення виключно питання про програму та назву партії. За словами Сергія Олександровича, найбільші суперечки виникали з приводу обґрунтування соціально-економічних вимог, хоча на питаннях автономії й федерації погоджувались усі⁴. У жовтні 1904 р. Організація безпартійна припинила своє існування і була створена Українська Демократична партія (УДП), ухвалена її програма, серед основних положень якої були поставлені найбільш значимі питання: політичні (парламентаризм, демократичні свободи; автономія України та Федерація Росії); економічні (8-годинний робочий день, державна пенсія німецьким, знищення прав спадщини на заводах і фабриках, передача казенних і т.д. земель до фонду

крайового сейму, вилучення земель у поміщиків і передачу їх за гроші селянам); суспільні (міжнаціональні) — народи, які проживають на території України (росіяни, євреї, поляки та інші) визнаються рівноправними з українцями щодо задоволення їх національних, економічних і культурних потреб⁵.

Однак представники старшого покоління, незадоволені внесенням до програми соціально-економічного питання, перестали цікавитися партійною роботою, за словами С. Чикаленка, «саботували» її діяльність⁶, і це змусило молодих і діяльних її членів утворити нову партію. Сергій Єфремов разом з Б. Грінченком, М. Левицьким, Ф. Матушевським заснували нову Українську Радикальну партію (УРП). У березні 1905 р. партія була сформована і до неї перейшли найбільш активні члени УДП. Радикальна партія склала свою політичну платформу, яка мало відрізнялася від програми УДП. Суттєву відмінність становила лише постановка розв'язання економічних питань, а саме: аграрного й робітничого. Зокрема в аграрному питанні радикали стояли на таких вимогах: усі землі державні, удільні і т. д. повинні стати крайовим фондом, викуп приватних земель здійснюється за кошти краю; води, ліси стають власністю краю; встановлюються норми купівлі землі. До того ж безземельні (малоземельні) селяни одержують наділи з крайового земельного фонду; знищується викупна плата та всякі спеціальні податки; заводиться сільськогосподарська освіта. Більш розширили радикали і вирішення робітничого питання: 8-годинний робочий день, 36 годин відпочинку на тиждень, 2-тижнева відпустка на рік, 10 тижнів декрету; встановлювався також мінімум заробітної плати, відшкодування робітникам від хазяїв, незалежна інспекторська служба. Ці вимоги застосовуються і до сільських робітників та домашніх слуг⁷. Займаючи позицію, близьку до народних соціалістів, радикали визнавали, що експлуатація людини, від кого б вона не була — окремої людини, громади, краю чи держави — повинна скасуватись, а земля, заводи і фабрики, всі знаряддя праці мусять стати власністю робочої людини⁸.

Заслуговує на увагу те, що члени УРП виробили саме «платформу», а не програму партії, що могло свідчити або про нетривалий статус нового утворення, або про перегляд та розширення у майбутньому політичних вимог партії. Це підтверджують нотатки самого С. Єфремова, який писав, що члени партії свідомо обрали назву «платформа», тому що «хотіли підкреслити тимчасовий характер свого гуртування і те, що на перший ставимо план

чисто практичні завдання часу, а не самі принципиальні, теоретичні обґрунтування певного світогляду...»⁹.

Оголосивши у Львові свою політичну платформу, радикали взяли і за написання та розповсюдження політичної популярної літератури для народу. Єфремову було доручено писати про робітничу справу та аграрні рухи. Під псевдонімом Сергій Ярошенко виходять дві його роботи «Як люде прав собі добувають» та «Як визволитись робочим людям з бідності». Написані у доступному й зрозумілому для простої людини стилі, ці брошури висвітлювали найголовніші соціальні питання, якими переймалися українські робітники й селяни. Дотримуючись основних політичних положень партійної платформи, Єфремов писав, що треба створити національно-територіальну автономію, де сам народ буде правити державою; де будуть вирішені й економічні питання, і політичні свободи. Ця партійна література мала успіх серед народу і добре розповсюджувалась як у Галичині, так і в Наддніпрянщині.

Автор популярних брошур для українських громадян у праці «Як люде прав собі добувають» уміло поєднав вимоги національні з суто соціалістичними гаслами, виділивши злободенні питання за основні права, які повинні здобути люди. Соціальна та правова рівність, народність землі поєднались у Єфремова з єдиною мовою для українців — українською, з освітою рідною мовою та з утворенням на демократичних засадах шляхом автономного відділення національної держави, яка зможе реалізувати ці права¹⁰.

Закликаючи трударів до об'єднання між собою та повернення до рідного коріння зросійщений пролетаріат, у праці «Як визволитись робочим людям з бідності» С. О. Єфремов одночасно говорить: «Ми повинні стати українцями», — усі: робітники й селяни, інтелігенція, — і об'єднатись навколо національної ідеї, знищивши у собі комплекс меншовартості, такий характерний для українців. Те, що ми повинні стати українцями, треба тільки так розуміти, що ми мусимо перестати соромитись свого роду, своєї породи, та вернутися до свого народу і дбати, щоб і він мав однакові права з усіма іншими народами на світі»¹¹. І об'єднуватися треба навколо єдиної держави — національно-територіальної автономії, де будуть захищені усі народні права, де будуть виконуватися закони, які служать простим людям: «... домагаючись народоправного ладу, повинні ми задля власної ж користі та добра усього краю й народу нашого, так той лад упорядкувати, щоб усі наші справи рішили ми самі собі, у себе дома»¹².

У цій праці, як і у попередній, С. Єфремов знову, як майстер публіцистики, послідовно поєднує соціалістичні вимоги й національні потреби українського громадянства, виділяючи вимоги робітників у сферах економічній, політичній, освітянській, державотворчій за народовладдя та свободи громадян «шляхом важкої, але неминучої боротьби, сподіваючись усе побороти, перетерпіти й свого добути»¹³, констатує, що соціалістичний лад переможе, якщо робітники й селяни об'єднаються і спільно боротимуться за поліпшення економічних умов та за політичні свободи й волю рідного краю.

Цікаво, що вже у 1919 році, за переможної ходи більшовиків, ця брошура на деякий час була заборонена новоутвореною місцевою владою і входила до списку книжок, які потрібно було вилучити як протидержавні¹⁴. Соціалістичні ідеї, поєднані з вимогою здобуття національних свобод, для нової, соціалістичної, влади виявилися шкідливими.

Свої політичні погляди, закріплені участю у партіях, С. Єфремов виявляв і у громадській роботі, до якої був активно залучений. Насамперед як публіцист та дописувач до періодичних видань. Він постійно брав участь у нарадах журналістів, де міг, як член політичної партії, висловлювати й свою політичну позицію до суспільних змін, які відбувалися. Наприкінці 1904 р. почалися періодичні зібрання київських журналістів, учасником яких був і С. Єфремов як співробітник «Киевских откликов». На одному з таких зібрань Сергію Єфремову було доручено написати декларацію з домаганнями у сфері українського друкованого слова. У січні 1905 р. під заголовком «Записка о нуждах украинской печати» декларація з'явилася в «Сыне Отечества», викликавши співчуття до поставленого питання та зібравши тисячі підписів у підтримку української періодичної преси.

У березні 1905 року він взяв участь у нараді столичних та провінційних журналістів у Петербурзі. Як представник українського видання, Єфремов особливо переймався проблемою постановки і висвітлення національного питання на шпальтах періодичних видань. Пункт 6 прийнятої резолюції, до написання якої залучився і підписав Сергій Єфремов, стосувався саме цього питання, у якому журналісти визначили, що «вважають за необхідність проводити у свідомість усього населення принцип повної громадянської рівності всіх народностей і визнання за кожною з них права на культурне й політичне самовизначення»¹⁵.

Того ж року влітку на чергову нараду журналістів у Петербурзі, де обговорювалися справи та потреби друкованого слова, Сергій Олександрович прибув як делегат від «Київської старовини» з намірами «поставити перед російськими колегами по перу питання українського друкованого слова на повен зріст». Згадуючи про цю нараду, він зазначав, що «Київська старовина» була єдиним органом, що могла послати на нараду українця¹⁶. Виступаючи перед журналістами, він акцентував увагу на скрутному становищі українського слова та бажанні українського громадянства йти єдиним шляхом демократизації всього життя. І хоча великого захоплення ця промова українця Єфремова серед російських журналістів не викликала, але це була публічна заява про те, що українство не буде далі миритися з таким станом речей та покірливо запобігати перед «старшим братом». А прикладатиме й надалі зусилля для створення власних періодичних видань.

Обидві партії, УДП і УРП, брали активну участь у загально-російських громадських і політичних заходах, як-то з'їздах лікарів, вчителів, журналістів, активно співробітничали з легальними національними організаціями, як «Українські клуби», «Просвіти», що діяли у Києві, Катеринославі, Чернігові, Одесі, Петербурзі, однак розкол у ліберальній течії українства не приніс ані тій, ані іншій великого авторитету серед народу, вони залишалися суто інтелігентськими. УДП робила акцент у своїй програмі на політичне питання, УРП віддавала перевагу соціально-економічному, саме це їх роз'єднало. Добре розроблена економічна програма УРП не дала до неї прихильників, не всі регіональні громади їх сприймали, а, натомість, УДП була малодіяльною, бо налічувала багато консервативних членів. Можна погодитися з думкою істориків, що ці ліберальні партії не мали великого впливу на народні маси¹⁷, однак сама поява цих двох українських ліберальних партій уже свідчила про певне зрістання українського руху, зрілість його ліберальної течії, яка спромоглася на утворення партії за рік до заснування партії російських лібералів (кадетів). Політичний інфантілізм керівників ліберальних партій, які не могли погодити свої особисті амбіції, призводив до втрати їх членів, віри в єдину сильну українську ліберальну партію, а через це значна частина української інтелігенції охоче вступала в російську Конституційно-демократичну партію. Саме це підштовхнуло українських лібералів до об'єднання, а також те, що надходили вибори до I Державної Думи, в якій українські партії прагнули взяти активну участь.

Після чергових партійних з'їздів та дебатів у грудні 1905 р. обидві партії об'єдналися в Українську демократично-радикальну партію (УДРП), одночасно об'єднавши і свої програми в одну, де перша частина щодо державного устрою була взята з програми УДП, а економічна — з програми УРП. Остаточне об'єднання відбулося вже за відсутності Сергія Єфремова. Саме тоді, у грудні 1905 р., він був уперше заарештований. Цьому передували досить значні події, безпосередньо пов'язані з діяльністю Єфремова навколо створення українського періодичного видання.

Свого часу С. Єфремов був одним з тих, хто розколов лави Демократичної партії. Запальність, завзятість, категоричність — риси української прогресивної молоді, переважали над компромісним підходом у ставленні до певних суспільних питань доби. Однак очевидна слабкість партії щодо авторитетності серед українського населення і прагнення до вирішення українських першочергових завдань переважили над юнацьким максималізмом. Можливо, саме цей розкол серед українських лібералів зробив його погляди цілісними і виробив життєвий принцип — разом до спільної мети.

Треба зазначити, що у 1905 році та на початку 1906 року С. Єфремов одночасно був задіяний і у діяльності Селянської спілки, де головним стояло аграрне питання, яке було для українців чи не найголовнішим у боротьбі за соціально-економічні перетворення у державі. Вирішення цього питання настільки цікавило Сергія Олександровича, що він залучився до роботи київської філії російської громадської організації «Крестьянский Союз», мета якої полягала у формуванні серед селянства розуміння політичної ситуації в Росії та усвідомлення своєї ролі у визвольному русі. Суттєвою причиною залучення Сергія Єфремова до цієї організації було мовне питання, зокрема, підготовка та поширення агітаційної літератури у селянському середовищі. Зрозуміло, і росіяни в цьому не сумнівались і визнавали, що українська мова мала вагоме значення під час агітації на селі, незалежно від того, яких поглядів на національну справу дотримувалися представники створеної організації. Одним з перших завдань філії було знайти або створити потрібну для селянина політичну літературу, щоб підняти освітній рівень населення. Основною практичною метою у роботі серед селянських мас мало бути заохочення їх до «Крестьянского Союза», щоб відвернути ці народні сили від анархічних форм руху, прищепити їм демократичні моделі вирішення земельного питання. Згадуючи цей період свого життя, Сергій Олександрович

Єфремов писав, що національні та економічні особливості України вимагають самостійної, незалежної від Москви організації — не «Крестьянского Союза», а саме Селянської Спілки, яка може бути федеративно зв'язана з російською організацією: «Цю думку ми пустили і на села — то через своїх людей, також по деяких центрах на Лівобережжі — і вона почала там прийматися»¹⁸. Згодом з'явилась Українська Селянська Спілка, у якій Єфремову було доручено вести кореспонденцію у «Хліборобі» та «Киевских откликах» з роз'ясненням завдань новоутвореної спілки. Питання змушнення та усвідомленого становища селян він порушив у своїх публікаціях цього періоду, зокрема в «Русском богатстве»¹⁹ та «Украинском Вестнике»²⁰.

С. Єфремов покладав великі надії на «Крестьянский Союз» і вважав, що він відіграв значну роль у формуванні селянської свідомості: «Рух, викликаний селянським союзом мав велике значення в розумінні розвитку політичної і національної самосвідомості в селянському середовищі. До позитивних результатів діяльності союзу слід також віднести дисциплінуючий вплив його на маси, завдяки якому селянський рух значно ослаблений був грубо-насильницьким, погромним характером стихійного селянського руху»²¹.

Звернення Єфремова до питання формування селянської організації не було спонтанним, адже як представник народництва в українському суспільно-політичному русі, він ставив за основу свого світогляду служіння інтересам свого народу, якому присвятив власну суспільно-громадську й політичну діяльність. Саме за участь у діяльності київської філії «Крестьянского Союза» С. Єфремова було на початку 1906 р. вдруге заарештовано.

Українські партії ліберального напрямку звертали свій погляд у бік села, адже розуміли, що аграрне питання для українців буде чи не найбільш важливим у боротьбі за соціально-економічні перетворення у державі. Українська демократично-радикальна партія, одним з лідерів якої був С. Єфремов, питання власності на землю, закладене у програмових вимогах партії, ставила як першочергове для українського села. Одночасно вплив новомодних марксистських ідей, який набирив обертів не лише у містах, але й доходив до сільської місцевості, змушував більше активізуватися свідомій прогресивній інтелігенції. У програмі створення національної держави питання культурно-освітньої роботи на селі поєднувались із соціалістичними гаслами, адже індивідуалістична землеробська ментальність та містечкова обмеженість не сприяли формуванню

у селян явища політичної свідомості, не могли орієнтувати на розвиток демократичного суспільства. Тому так чітко Єфремов у своїх поглядах на питання національне ставив наперед проблему культурно-освітню, яка виступає фундаментом підвищення самосвідомості українського селянина.

Після об'єднання двох ліберальних партій в єдину — УДРП вона поклала великі надії на демократичні вибори до Першої Державної Думи. Втрати членів партії під час міжособистісних непорозумінь змусили їх об'єднатися з російською партією конституційних демократів. З-поміж обраних депутатів була організована Українська думська фракція. Утворення фракції в Думі дало можливість її членам мобілізувати українські інтереси у державному органі влади. Тоді ж за підтримки Михайла Грушевського та Українського клубу у Петербурзі організовується видання «Украинский Вестник», яке фактично стає друкованим органом української фракції. Метою збірника було ознайомлення російської громадськості з українською справою. Тут друкували виступи членів фракції, проекти документів, заяви лідерів. С. Єфремов був постійним дописувачем до цього видання. Крім того, члени УДРП намагалися підтримувати зв'язки з представниками інших російських партій для того, щоб залучити якомога більше російських громадян до проблем українського стану справ. У 1906 р. УДРП відряджує до Москви делегацію у складі С. Єфремова, М. Левицького та В. Науменка задля з'ясування діяльності кожної з партій та можливості порозуміння й об'єднання на єдиній політичній платформі. На зустрічі з членами «Освобождения» С. Єфремов виклав назрілі для українства проблеми, які прагнули відстоювати українські ліберальні партії — домагання вирішення соціально-економічного та національного питань для українців, створення на території Росії української автономії на засадах федерації. Всі ці перетворення українські ліберальні кола прагнули вирішувати на демократичних засадах. Згадуючи події тих днів, С. Єфремов у власних спогадах занотує: «Ми тоді кожну okazji, всяку нагоду, всяку форму — од преси до з'їздів та зібраннів використовували, щоб поставити на чергу українську справу, дати про неї інформацію, освітити її відповідним способом»²².

Однак надії фракції не справдилися. Перш за все ці недоліки можна пояснити строкатістю членів фракції, більшість яких становили прихильники загальноросійських інтересів. Та частина селян, які входили до фракції, теж була далека від самого поняття

«національного питання» і до приїзду в Петербург практично не чула про окремі українські вимоги. Це не сприяло позитивним крокам у діяльності думської фракції.

Після розпуску цієї Думи партія взяла участь у виборах до Другої Державної Думи. Хоча вони були для партії менш вдалими. Поразка революційного руху та наступ реакції спричинили занепад активного політичного життя в Україні. 1907 рік фактично став роком завмирання партійного життя та розколом української ліберально-демократичної партії.

Репресії проти політичного піднесення народів самодержавної Росії, які послідували у 1907 році, роздробили українські політичні угруповання та позбавили їх можливості легальної роботи, що відбилось і на настроях та поглядах української еліти. І якщо російська інтелігенція залишалася згуртованою у партійних організаціях, то розпорошеність та занепад українських партій не змогли сконсолідувати свідоме українство для подальшої партійної роботи.

У вересні 1908 р. ініціативна група українських ліберальних діячів, серед яких С. Єфремов, Є. Чикаленко, М. Грушевський, Ф. Матушевський, В. Шемет, вирішила зібрати з'їзд для відновлення партії. Більшість місцевих громад колишньої УДРП підтримувала ідею відновлення не політичної партії, а тієї безпартійної організації, що існувала до 1904 року. Утворена у 1908 р. організація не була партією у повному її розумінні. З ініціативи Олександра Лотоцького придбавши собі назву Товариства українських поступовців (ТУП), вона стояла на засадах федеративного устрою Росії та української автономії, сповідуючи демократичні принципи парламентаризму та конституціоналізму. ТУП було наслідком тимчасової консолідації партій насамперед ліберального напрямку і стало етапом переформатування українських політичних партій для подальшої роботи.

У 1908 році у журналі «Русское богатство», а роком пізніше — окремим виданням вийшла праця Сергія Єфремова «З громадського життя на Україні», яка стала результатом аналізу теоретичних узагальнень та практичних зусиль і прорахунків діяльності українських партій, зокрема й ліберально-демократичних, до яких входив Сергій Єфремов. Автор праці зазначав, що низька свідомість народних мас, переважну більшість яких становили селяни, перейняті насамперед побутовими проблемами, та незначна частина свідомої інтелігенції, яка обмежувала свою діяльність культурною роботою, були причинами повільного партійного розвитку.

Відмітивши, що тільки початок ХХ століття став для українців переломним у процесі створення партій, він подає характеристику усіх політичних партій, що існували на теренах України, і класифікує їх з позиції зв'язку національного відродження з інтересами трудящих мас. Висловлена у праці авторська точка зору підводить до думки про те, що Єфремов прагнув до створення єдиної народної партії на національному ґрунті. На думку Сергія Олександровича, партійна робота повинна стати найдіяльнішою у практичній реалізації сформованої національної ідеології. А тому й перехід партій ліберально-демократичного напрямку у безпартійне об'єднання був часом пошуку нових форм політичної діяльності і нових методів політичної роботи. Настав час перевантаження партійних уgrupовань.

Узагальнюючи викладене, треба виділити позитиви як у розвитку партійного життя українців, до якого належав Сергій Олександрович Єфремов, так і для нього самого. Насамперед ліберальна частина інтелігенції, беззаперечним представником якої був С. Єфремов, набула досвіду парламентської діяльності, провела значну роботу у напрямі пропаганди української справи серед російської громадськості і досягнула деяких поступок, насамперед щодо власних друкованих органів. Вибори у Державну Думу були першою спробою українських ліберальних партій стати безпосереднім учасником політичного життя імперії.

Період 1900–1907 рр. був вагомим і у житті С. Єфремова як політичного й громадського діяча. У цей час він бере найактивнішу участь у політизації українського суспільства, що сприяло й остаточному формуванню його уявлень про майбутнє української держави, про роль нації у цьому процесі, про роль народу, і селянства зокрема, у розв'язанні національного питання. Своєю активною політичною позицією та практичною діяльністю він заслуговує повагу і авторитет як у колі своїх однодумців, так і серед старшого покоління. Виділяються його організаторські здібності. Він — визнаний публіцист і журналіст, який задіяний у партійній та громадській роботі серед українства. Через це він зазнає політичних переслідувань, потрапляє під нагляд поліції як політично неблагонадійний і відбуває тюремні ув'язнення (кінець 1905 р. — 1906 р.).

Участь Єфремова у створенні та функціонуванні українських ліберально-демократичних партій початку ХХ ст. значно вплинула на формування світогляду самого вченого. Разом з виробленням ідеологічних позицій партій, що утворювалися, вироблялись

і ідейні позиції самого С. Єфремова, а тому процес організації українських партій на початку ХХ ст. є одночасно і процесом структуризації світоглядних основ її активного учасника.

¹ Голобуцький О., Кулик В. Український політичний рух на Наддніпрянщині кінця ХІХ — початку ХХ століття: Дослідження. — К.: Смолоскип 1996. — 124 с.; Меша В.Г. Українське національне відродження 1905–1914 років: Історіографія проблеми. — К., 2004. — 156 с.

² Телешун С. О. Національне питання в програмах українських політичних партій в кінці ХІХ — на початку ХХ ст. — К., 1996. — 130 с.; Романенко Є. Українські національні партії у Російській імперії // Нова політика. — 2001. — № 3. — С. 46–49; Колесник В., Могильний Л. Програми українських ліберально-демократичних партій у Росії початку ХХ ст. // Історичний журнал. — 2007. — № 3. — С. 54–78.

³ Стрілець В.В. Українська радикально-демократична партія: витоки, ідеологія, організація, діяльність (кінець ХІХ — 1939 р.): Монографія. — К.: ВПЦ «Київський університет», 2002. — 361 с.; Донченко С. П. Ліберальні партії України (1900–1919 рр.). — Дніпродзержинськ: Видавничий відділ ДДТУ, 2004. — 379 с.

⁴ Інститут рукописів Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського (далі ІР НБУ). — Ф. 317. — Оп. 1. — Спр. 55. — Арк. 190.

⁵ Від Української Демократичної Партії // Українські політичні партії кінця ХІХ — початку ХХ ст.: програмові і довідкові матеріали / Упоряд. В.Ф. Шевченко та ін. — К.: Консалтинг, Фенікс, 1993. — С. 80–81.

⁶ Чикаленко Євген. Спогади (1861–1907). Ч. ІІІ. — Львів, 1926. — С. 11.

⁷ Платформа Української радикальної партії // Українські політичні партії... — С. 82–87.

⁸ Там само — С. 86.

⁹ ІР НБУ. — Ф. 317. — Оп. 1. — Спр. 55. — Арк. 191.

¹⁰ Єфремов Сергій. Як люди прав собі добувають. — 3-е вид. — К., б.р. — 24 с.

¹¹ Єфремов Сергій. Як визволитись робочим людям з бідности. — К.: ДТ «Криниця», 1917. — 61 с.

¹² Там само. — С. 54.

¹³ Там само. — С. 59.

¹⁴ Промінь. — 1919. — 27 вересня.

¹⁵ Єфремовъ Сергей. Заметки на текущие темы // Киевская старина. — 1905. — Кн. ІУ. — С. 111.

¹⁶ ІР НБУ. — Ф. 317. — Оп. 1. — Спр. 55. — Арк. 183.

¹⁷ Нариси історії української інтелігенції (перша половина ХХ ст.): У 3-х кн. / Ін-т історії. — К., 1994. — Кн. 1. — С. 63.

¹⁸ ІР НБУ. — Ф. 317. — Оп. 1. — Спр. 55. — Арк. 205.

¹⁹ Єфремовъ С. Из истории крестьянского представительства // Русское богатство. — 1905. — № 7. — С. 180–182.

¹⁹ Spectator. На пути освобождения // Украинский Вѣстникъ. — 1906. — 21 мая. — С. 54–61; Spectator. На Украине // Там само. — 28 мая. — С. 123–132.

²⁰ Spectator. На пути освобождения // Украинский Вѣстникъ. — 1906. — 21 мая. — С. 60.

²¹ ІР НБУ. — Ф. 317. — Оп. 1. — Спр. 55. — Арк. 212.